

Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén¹

Társadalmi csoportok fogalmi „áruhában”

Örvendetesnek tekinthetjük, hogy a *Replika* Szerkesztősége tág teret ad a társadalmi tagolódással, rétegződéssel kapcsolatos kutatások bemutatásának, sőt az e tárgyban kibontakozó szakmai vitáknak is. Jelen írás is a több szálon összekapcsolódó elemzésekre való reflektálásként² született. A vitairatok kiindulópontját Huszár Ákos (2014) osztályelemzéssel, illetve annak empirikus alapjaival foglalkozó írása képezte, amelyről Éber Márk Áron (2015) kritikai értékelést készített. Legfrissebb fejleményként említjük, hogy Huszár Ákos (2016) egy hosszabb írásban válaszolt bírálóinak, amelyet közlés előtt – kérésünkre – vitára bocsátott.³

Jelen írás két, egymással bizonyos fokig összefüggő kérdéskörrel foglalkozik, mindkettőt Éber Márk vetette fel a már említett tanulmányában: az egyik az osztályszerkezet, illetve osztályelemzés, mely alapvetően fogalmi, értelmezési problémákat vet fel, a másik az osztályelemzésnek a „világrendszer-elemzés perspektívájából” való megközelítése.⁴

Az írás címének magyarázatára az alábbiakban idézzük egy korábbi írásunkban megfogalmazott meghatározást, mely szerint:

1 Az írás a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomstatistikai Kutatóközpont (TKK), a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), a Helyzet Műhely, valamint a *Replika* Szerkesztősége „Osztály és társadalomszerkezet” címmel szervezett pódiumvitájára készült. A vita alapját Éber Márk Áron: *Osztályszerkezet Magyarországon* (2015), valamint Éber Márk és Gagy Ágnes: *Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában* címmel készített elméleti jellegű írásai képezik. Az előbbi a *Replika* 96–97. számában, utóbbi a *Fordulat* 21. számában jelent meg. Az írás jelenlegi változata igyekezett hasznosítani a vita tanulságait is.

2 Éber Márk Áron fent említett írásában kritikai értékelést adott, Huszár Ákos (2014): *Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól* (*Replika* 88. szám) címmel publikált tanulmányáról. Ezt követően Huszár Ákos „Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz bírálóimnak” címmel elkészítette az újabb reflexiót, amelyet – közlés előtt – kérésünkre közreadta a vita résztvevőinek. A vita szervezői úgy vélték, hogy a folyóiratokon keresztül való diskurzust jól kiegészítheti a személyes, tehát közvetlen keretek közötti, interaktív kommunikáció.

3 Huszár Ákos ezen írása számos új problémát vet fel, amelyre külön reflexiót szának.

4 Itt szeretnék köszönetet mondani Éber Márknak, aki az írás első változatához értékes észrevételeket tett, így módon bizonyos félreértések tisztázódtak. Ezt követően is maradtak azonban olyan kérdések, amelyekben nézőpontjaink eltérőek maradtak. Bizonyos esetekben ezeket lábjegyzetben igyekeztem feltüntetni.

Tagolódási konstrukcióknak tekintjük a társadalom tagoltságát bemutató különböző osztály- és rétegmodelleket, sémákat, társadalmi-demográfiai csoportosításokat, függetlenül attól, hogy a tagolódás mely dimenzióit foglalják magukban. Ebbe a viszonylag széles értelmezési tartományba soroljuk nemcsak a hagyományos osztály- és rétegmodelleket, hanem a tagolódást meghatározó fontosabb dimenziók mentén kialakított csoportosításokat is, azaz a demográfiai életúttól, családszerkezettől kezdve a jövedelmi tagolódáson keresztül egészen a térségi fejlettség szerinti tagoltságot bemutató sémákig. Jelen írás azonban csak azon tagolódási konstrukciókra fókuszál, amelyeket a különböző osztály- és rétegmodellek jelenítenek meg (Harcza 2016: 174).

Úgy véljük, hogy e meghatározás meglehetősen közel esik Bourdieu (2013 [1985]) felfogásához.⁵

Osztályszerkezet elméleti alapon – és „ami erről jelenleg elmondható”

Az osztályszerkezettel foglalkozó írások jelentős része elméleti síkon közelít a kérdéskörhöz, ami szükséges, de nem elégséges feltétele az árnyalt megközelítésnek, és ez alól Éber Márk tanulmánya sem jelent igazán kivételt. Erénye viszont, hogy az elméleti sík részleges megalapozásához – ezen írásának a végén, illetve más elemzésében is – kellő gondossággal vette számba a nemzetközi szinten, illetve annak hazai lecsapódásaként megjelenő főbb gazdasági folyamatokat, valamint a hazai gazdaság tartós jellemzőit, tömören a „politikai kapitalizmust”.⁶ Azt lehet tehát mondani, hogy e tekintetben megfelelő alapokra építkeznek.

Majd amikor a vilárendszer-elemzés bevezetése után rátér a hazai kapitalizmus, azon belül is az utóbbi 5–6 év jellemzőinek a bemutatására, akkor jelennek meg az „osztályszerkezet-elemzés” érthető korlátjai, amelyekről a szerző a következőket írja: „Ami erről jelenleg elmondható, sokszor inkább az oknyomozó újságírás, mint a hivatalos társadalomtudomány empirikus vizsgálatának tapasztalatain nyugszik” (Éber 2015: 132). Tiszteletre méltó minősítés, ami egyúttal kritika az osztályszerkezettel foglalkozó szakmai mainstream felé is. Ám ezt is figyelembe véve mindez nincs igazán szinkronban az írás elméleti részével, azon belül is elsősorban azzal a kitételrel, mely szerint az általa értelmezett osztályok csak papíron léteznek. Függetlenül marad ugyanis az a kérdés, hogy mérhető-e empirikus társadalomtudományi módszerekkel az osztályszerkezet, s ha igen, milyen módon? Az erre vonatkozó válasz fontos előfeltétele annak, hogy túllépünk a régi kitételek ismétlésén és újramagyarázásán.

Tisztázatlan fogalmak, elméleti „kövületek” csapdájában.

Rátérve a szerző alapvető céljára, tehát az osztályszerkezet – elméleti és empirikus – megragadhatóságának a tárgyalására, rögtön a társadalmi tagolódással foglalkozó írások gyakorta visszatérő problémájába ütközünk, amely nem más, mint a fogalmak használatának (szak-

⁵ Bourdieu idézett művében így ír: „Ahogyan a »létező« Arisztotelész felfogásában, úgy a társadalmi világ is többféleképpen írható le és konstruálható meg. Gyakorlatilag különféle szemléleti és felosztási elvek – például etnikaiak – szerint lehet megragadni...”; „Annak hangsúlyozása, hogy a *társadalmi világ észlelése konstrukciós műveletet feltételez*, korántsem jelenti a megismerés intellektualista elméletének elfogadását: a társadalmi világ megtapasztalása és az ennek háttérben meghúzódó konstrukciós művelet nagyrészt a gyakorlatban, vagyis az explicit értelmezés és a verbális kifejezés szintje alatt zajlik” (Bourdieu 2013 [1985]: 168).

⁶ E fogalmat és mögöttes tartalmát tömören összefoglalja Éber Márk és Gagyi Ágnes (2014) írása.

mán belüli) nem kellő tisztázottsága. Ennek kapcsán az Éber Márk és Huszár Ákos közötti vita gócpontjára kívánunk kitérni, amely az osztályelemzés fogalmával kapcsolatos. E tekintetben ugyanis a két szerző között értelmezésbeli eltérések vannak. Éber Márk kiinduló állítása a következő:

Az alábbiakban amellet érvelek, hogy az osztályelemzés e kísérlete óhatatlanul és indokolatlanul leszűkíti és részben félre is érti a magyar társadalom osztályszerkezetét... a Huszár Ákos által kínált megközelítésmód sokkal inkább egy *rétegződés*modell kidolgozása felé mutat, mintsem az *osztályszerkezet* elemzéséhez vezet (Éber 2015: 117).

Ezen állítással – mások mellett (Kovách 2015) – jelen írás szerzője is egyetért, más a helyzet a szerző érvrendszerével, amely véleményünk szerint ugyancsak tartalmaz bizonyos leegyszerűsítéseket, amelyeket másoktól vett át. Itt elsősorban a struktúra-, illetve rétegződéskutatás Kolosi Tamás által megfogalmazott különbözőségére gondolunk. Kolosi az ekkor megfogalmazott kitételében meglehetősen mesterségesen választja külön a rétegződés és a struktúra megközelítésmódját.

Egyet lehet abban érteni, hogy relatíve önálló, meglehetősen sajátos vonásokkal bíró problémakörökről van szó, ami egyfelől indokolja külön-külön kezelésüket. Másfelől azonban célszerű megemlíteni a – több szinten is megjelenő – közös vonásokat. Így például közös vonás, hogy az osztályszerkezet és a rétegződés is a sokféle dimenzióban megjelenő társadalmi tagolódás leképezését szolgálja. Az egyes dimenziók, valamint az azokat mozgató, integráló/dezintegráló folyamatok között – különböző jelleggel és mértékkel – kölcsönös kapcsolatok vannak, ezért a *relatív sajátos terenumokra irányuló kérdések megválaszolására csak részben lehet „elvágoлаг”, tehát csak az osztályszerkezetre vagy csak a rétegződésre korlátozódó válaszokat adni*. Ebből a szempontból bizonyos fokig mesterséges a „hogyan tagolódik?”, illetve a „hogyan működik a társadalom?” kérdések elkülönítése, ami szinte szembeállításnak is tűnik. Ebben a kitételben egyetértünk Huszár Ákossal (2016).

Az elméleti megközelítésekre szorítókozó írásokban gyakorta megfogalmazódik az a meg-alapozatlan kitétel, mely szerint a rétegződési vizsgálatok csak a mindenkori statikus állapot rögzítésére alkalmasak. Valójában a „foglalkozás”,⁷ a jövedelem, az életstílus stb. mentén kialakított társadalmi csoportok részben hierarchikus, részben egymás melletti elhelyezkedése csak a felszínen tekinthető statikus leírásnak. Miért? Elsősorban azért, mert az *egy tagoló-dási metszetekben kialakuló mobilitás, érte ezalatt az egyes kategóriák közötti mozgást, alapvető információkat nyújt a társadalom működésére vonatkozóan*. Ha valahol megfigyelhető a társadalom adott jelenségek/folyamatok mentén való működése, akkor az – többek között – a különböző típusú mobilitási esélyek esetében különösen igaz.⁸ Az esélykülönbségekben megnyilvánuló feszültségek tartós jelenléte – más tényezők mellett – társadalmi elégedetlenségekhez vezethet.

Ebből a megközelítésből nézve Dahrendorf közel hét évtizede megfogalmazott tézise nem igazán állja meg a helyét, tekintve, hogy akkor a rétegeket alapvetően hierarchikus

7 A „foglalkozás” alapján elkülönített csoportok esetében azért használtuk az idézőjelet, mert véleményünk szerint ez is fogalmi leegyszerűsítés terméke, amelyre a későbbiekben még visszatérünk.

8 Itt jegyezzük meg, hogy a korábbi – KSH-beli – Andorka-műhelyben párhuzamosan, egymás kiegészítéseként alkalmaztuk a társadalmi „tagozódás” statikus és dinamikus megközelítését. Következésképpen a mobilitási esélyek alakulása alapján a társadalom „működését” konkrét dimenziók mentén lehetett nyomon követni, továbbá magyarázni, hogy miért az aktuális tagolódás/rétegződés alakult ki.

elrendezésben képzelte el. Ezek után nem véletlenül jut a szerző arra a következtetésre, hogy „Az osztály(szerkezet) fogalmának használata során nem látom ennek jeleit Huszár Ákos munkáiban” (Éber 2015: 118). Dahrendorf 70 évvel ezelőtt nem ismerte azokat a rétegződés címszava alatt végzett kutatási eredményeket, amelyek – éppen a *dinamikus társadalmi jelzőszámok révén – nem a statikus állapotra, hanem „a társadalmi változások, a társadalmi konfliktusok strukturális gyökereinek feltárására alkalmas elemzési eszközrendszer” kínálnak*. Ezek a jelzőszámok ugyanis részben a folyamatok jellegét és mértékét, részben e folyamatok egyes komponenseinek a változásokhoz való hozzájárulását is bemutatják. Ezen eszközök nélkül a struktúra, ezen belül az osztályszerkezet-elemzés nem lehet kellően árnyalt és alátámasztott.

Huszár Ákos tehát nem teljesen megalapozatlanul gondolja azt, hogy a rétegződéskutatás égisze alatt kialakított eszközök jelentős mértékben hasznosíthatók a struktúrakutatásokban, amelyekből jelen diskurzus során csak az osztályelemzés került a figyelem fókuszába. Más kérdés viszont, hogy a foglalkozási osztályok általa kialakított fogalma megállja-e a helyét, hiszen úgy tűnik, mintha az osztályfogalom „álsruhája” öltöztette volna a társadalmi csoportokat. E ponton tehát Éber Márkkal értünk egyet.

Éber Márk írása további elméleti kövületként azt – a mára már – megalapozatlan tézist sejteti, mely szerint a rétegződéskutatás, illetve annak eredményei a hatalmi status quo fenntartását szolgálják, és az „igazi” társadalomkritikát alapvetően az osztályelemzéstől várhatjuk.⁹ A fentiekben már említett mobilitási vizsgálatok ennek éppen az ellenkezőjét mutatják, amennyiben konkrétan is illusztrálják a társadalmi egyenlőtlenségek – egy-egy területen megnyilvánuló – oksági hátterét.

A társadalmi tagolódás rendszerén belül az osztályhelyzet, amennyiben azt kellő elméleti és empirikus megalapozottsággal definiálni lehet, csupán egyetlen tagolódási dimenzió, pontosabban dimenzióegyüttes. Emellett annyiféle rétegződési modell létezik, amennyi rétegződő dimenzió van,¹⁰ és ezek bizonyos oksági rendszert formálnak.

„A papíron levő osztályok” mint ismeretelméleti problematika

Éber Márk több elméletalkotó teóriája alapján próbálja kifejteni az osztályok általa helyesnek vélt értelmezését. Elsőként a szerző Bourdieu-értelmezését idézzük, amely a papíron levő osztályok problematikáját állítja a középpontba.

Bourdieu megfogalmazásában az esetek túlnyomó többségében csak „papíron létező osztályok”-ról beszélhetünk (...). Eszerint csak a társadalmi-politikai konfliktusok, az összeütközések nyomán, politikai munkával hozhatók létre az osztályok egy-egy szószóló, politikai vezető, hordószónok, népszerű által és egy pártapparátus, mozgalmi szervezet vagy aktivista mag igen intenzív szervezőmunkájával (...) (Éber 2015: 121).

A fentiek alapján a szerző nézőpontjából kiindulva logikus az alábbi érvelése: „Az osztályszerkezet, mint az a társadalmi erőter, amelyet tőkeviszonyok, következképpen osztályviszonyok alkotnak, és amiben jobbra magukban való, papíron létező osztályok rajzolhatók körbe, távolról sem tűnt el. Hogyan is lehetne ez másként?” (Éber 2015: 123).

⁹ A pódiumvita során ezt az álláspontot képviselte Sik Domonkos is.

¹⁰ A vita során – többekkel együtt – Wessely Anna is hasonló álláspontot képviselt.

A szerző utóbbi kérdésére válaszolva azt lehet mondani, hogy ez nézőpont kérdése – ha ő és a hasonló nézetű levők ezt az osztályviszony értelmezésének tekintik, akkor legalább feltételesen ezt el lehet fogadni, majd továbbgondolni. Végül is az osztályviszonyok, illetve -szerkezet ilyen értelmezését is egyfajta konstrukciónak tekinthetjük, amelyet bizonyos körökben szakmai konszenzus övez. *Mint minden elméleti konstrukció esetében, itt is felmerül azonban az empirikus megragadhatóság kérdése, tehát, hogy miként lehet a konstrukció jelenlétét, relevanciáját, illetve érvényességét bemutatni? Továbbá, hogy e konstrukció milyen relációba helyezhető más tagolódási konstrukciókkal?* Ennek megválaszolása fontos, hiszen csak ez alapján tudunk megalapozott kritikát mondani például Dahrendorf vagy akár más, az osztályelemzéssel foglalkozó teoretikus megközelítéséről. A korábbiakban – Éber Márkkal egyetértve – utaltunk rá, hogy e tekintetben meglehetősen gyenge empirikus alapon nyugszik a mai viszonyokra értelmezhető osztályelemzés.

„Hány osztály van, és hogyan nevezzük el őket?”

A szerző által követett vezérfonal alapján jogosan merül fel az alcímben az általa megfogalmazott kérdés: *„Hány osztály van, és hogyan nevezzük el őket?”* Bár ha ezek csak papíron vannak, akkor talán nem is érdemes ezzel a kérdéssel vesződni.

Reflexiónk során eltekintünk attól, hogy mennyire jogos álkérdésnek minősíteni az alcímben felvetett kérdést. Inkább a hivatkozási alapra fókuszálunk, nevezetesen Thompson 1963-ban megfogalmazódott kitételére, mely szerint az osztályviszonyok specifikus jellemzője, hogy azok „dinamikus, pulzáló relációk”. Erre vonatkozóan hasonló következtetésre jutunk, mint Dahrendorf esetében, hiszen a dinamika és a pulzáló relációk alapvetően tagolódási dimenziótól/folyamattól függő vonások, és csak kevésbé konstrukciófüggők. A különböző rétegmodellekben kialakított dinamikus jelzőszámok (esélyhányadosok) révén is megragadhatók a dinamika és a pulzáló relációk.

Nem beszélve arról, hogy a „körülhatárolás, besorolás, számszerűsítés” problémái minden konstrukciónál felmerülnek, bár kétségtelen, hogy a papíron levő osztályok esetében ez fokozottan érvényes. Ám ez a beszorított helyzet jelentős mértékben oldható, ha nem „elválogató” kezeljük a tagolódás különböző kulcskérdéseit, tehát ha a „hogyan működik...?”, illetve „hogyan tagolódik a társadalom?” kérdéseket a kölcsönhatások mentén próbáljuk felfejteni.

Miért kell vesződni a „hány osztály van, és minek nevezzük őket” kérdéssel?

Említettük, hogy a fenti kérdésben a szerzőtől eltérő álláspontot képviselünk, a következő indokok alapján. *Minden társadalomtudományos fogalom, illetve ezen alapuló magyarázó erejű konstrukció megalkotása a felvetett kutatási, vagy akár elméleti kérdéstől függ, tehát célfüggő.* Ez azt jelenti, hogy a hasonlóan tűnő kutatási és elméleti kérdések mögött meglehetősen eltérő hangsúlyokat előtérbe helyező kutatási célok húzódnak meg. A tudományos produktumokról szóló kritikai írások ezt többnyire észreveszik, de arra már csak igen ritkán fordítanak figyelmet, hogy az egyes kutatási eredmények, illetve teóriák egybevetése során a célfüggőség követelményét konzekvensen végigkövessék, illetve számon kérik.

Mit értünk ezalatt? Elsősorban azt, hogy nem „vesződnek azzal”, hogy a más hangsúlyokat és eltérő premisszákat alkalmazó megközelítések során a kutatók/teoretikusok lényege-

gében ugyanazon tartalmú fogalmakkal/konstrukciókkal operálnak, ami nem szerencsés. Miért? A válasz érdekében vissza kell nyúlnunk a kiindulási alapokhoz, nevezetesen ahhoz, hogy a társadalmi tagolódás (is) a sokdimenziós, bonyolult társadalmi erőterben alakul ki, és a kutató/teoretikus – az általa feltett kérdésnek megfelelően – ebből a térből csupán egy sajátos tényezőegyüttesre kíván fókuszálni, amely az esetek többségében – többé-kevésbé – eltér másoktól. (Már csak azért is, mert a korábbi ismeretekhez képest új értékkel akar hozzájárulni egy adott kérdéskör többoldalú megközelítésével.)

A feltett kérdéstől és a vizsgált tényezőegyüttestől függően a használt „munkafogalom” és konstrukció tartalma oly mértékben térhet el másokétól, például a szakma által korábban konszenzusos formában elfogadottól, hogy ennek kifejezése érdekében „illene” egy új fogalom, kategóriarendszer, vagy a régi fogalom, kategóriarendszer módosított változatának a megkonstruálása, definiálása, továbbá annak az etalonként használt változattól való eltérésének a rögzítése. Mindez azért fontos, hogy a tartalmat minél pontosabban kifejező fogalommal érzékeltessük, miről van szó. Ellenkező esetben azt a gyakorlatot látjuk megjelenni, amikor a kutató vagy annak eredményeit használó másik kutató tételesen felsorolja, hogy a látszólag hasonló kérdésre, látszólag hasonló változóegyüttes alapján, meglehetősen eltérő eredmények és következtetések fogalmazódnak meg. (Most csak azon esetekre gondolunk, amikor a módszertani és empirikus alapok viszonylag korrektek, és dokumentáltak.)

Kétségtelen, hogy a fentieket alapvetően a rétegződéskutatás keretében szokás alkalmazni, ám az adott korlátokat is figyelembe véve kívánatos lenne ezt az osztályszerkezet vizsgálatánál is alkalmazni. Ez esetben itt is *relevánsabb képet lehetne kapni az adott kutatási/elméleti kérdéshez igazított fogalom és kategóriarendszer használata alapján, tehát, ha komolyan vennénk, hogy hány és milyen tartalmú osztálykategóriákkal ábrázoljuk leginkább árnyalt formában az osztályszerkezetet.*

„Vissza a fő kérdésre: osztályszerkezet Magyarországon a vilárendszer-elemzés perspektívájából”

A fenti alcímet a szerző írásának második részéből vettem át (Éber 2015: 129), amelyben azt ígéri, hogy a vilárendszer-elemzés perspektívájából kapunk képet a hazai osztályszerkezetről. Ehhez képest tömör bevezetést kapunk a vilárendszer-elemzéshez, majd ehhez kapcsolódva – továbbgondolásra érdemes kérdésként – kifejtésre kerül a kettős függőség és kettős társadalom problematikája, majd a zárórész a jelenlegi kurzusnak a hegemonia fenntartására irányuló politikájával foglalkozik, amely „nem igazi osztálypolitika” ugyan, s „az igazi osztályzövetség talán csak a trafiktulajdonosokat éri el” (i. m. 137).

Csak emlékeztetőül: az utóbbi fejezetrész azzal indult, hogy amit az osztályszerkezetről tudni lehet, az jobbára az oknyomozó újságírás, és kevésbé az empirikus vizsgálatok alapján kerül napvilágra. Mindezek alapján számunkra az alcím félvezető, mert az osztályszerkezetre vonatkozóan csak részlegesen kapunk kvalitatív vizsgálatokon alapuló ismereteket, kvantitatív alapon gyűjtött információk pedig érthetően nem nagyon vannak. Tény, hogy a szerző nem is ígért adatokat, mert erre vonatkozóan tudtommal csupán nagyon hozzávetőleges és nemzetközi összehasonlításra csak jelentős korlátok között használható adatok vannak. Ez utóbbiak nélkül viszont alapvetően csak általánosságban lehet kitételeket, hipotéziseket megfogalmazni, amelyek érvényessége – érthetően – korlátozott.

Úgy véljük, hogy szinte bármilyen társadalmi jelenséget, folyamatot alapvetően csak szélesebb perspektívába beágyazottan lehet kellő árnyaltsággal megragadni, és nincs ez másképp az osztályszerkezet esetében sem. Ezzel kapcsolatosan teljes mértékben egyet lehet érteni a szerzők azon kiinduló diagnózisával, mely szerint:

a belső viszonyokat önmagukban vizsgáló elemzések abba a megújuló problematikába ütköznek, hogy összekapcsolt, egymással funkcionális integrációban működő globális viszonyok Magyarország határain belülre eső elemeit csak egymáshoz való viszonyukból, és nem a vilárendszeren belüli funkcionális viszonyaikból próbálják megérteni (Éber és Gagy 2014: 180).

Némiképp más a helyzet Éber Márk – ezzel kapcsolatos – következő állításával:

Az állítás ilyenformán a következő: nincs autonóm társadalomszerkezet, ami (nemzet)állami kereteken belül értelmezhető lenne, nincs önmagában értelmezhető osztályszerkezet egy konténer-társadalmon belül.

Az állításban szereplő konténer-társadalom fogalom divatos, ám pontatlan, és önkéntelenül ugyan, de leértékelő¹¹ a nemzeti társadalmak szempontjából. Ez is egyfajta társadalomképet, és a mögötte meghúzódó értékrendet tükrözi. Lényegesebb probléma merül fel Wallerstein értelmezésével, amely túlhangsúlyozza azt, hogy „csak a világrendszerek jelentik az egyedül valóságos társadalmi rendszereket”, és ezáltal – a rész és az egész viszonylatában – némiképp le is egyszerűsíti a képletet. *Sarkosan fogalmazva: a világrendszer szintjén sincs autonóm társadalomszerkezet, sokkal inkább a különböző kulturális és gazdasági adottságokra épülő, sajátos vonásokat hordozó, „társégi-társadalmi alakulatok” – többé-kevésbé – rendezett halmaz a jellemző.* Úgy véljük, hogy ez a viszonylagosan rendezett halmaz – még a centrum-társadalmakban is – legalább olyan mértékben színes, mint amennyire egymáshoz hasonló, kétségtelen, hogy ez a kitétel viszont egy árnyaltabb társadalomképre támaszkodik.

Az említett „túlhangsúlyozás” ahhoz vezet, hogy a világrendszer-elemzés megpróbálja átlépni önmaga érvényességi korlátait, és olyan struktúrákra, hálózatokra is általánosításokat fogalmaz meg, amelyekre vonatkozóan részlegesen sem adhat igazán életszerű magyarázatot.¹²

11 Éber Márk személyes közlése alapján nem ért egyet azzal, hogy a 'konténer-társadalom' kifejezés ebben az összefüggésben pontatlan és leértékelő lenne, ezért a jobb érthetőség kedvéért bővebben is kifejtjük érveinket. Nézetünk szerint a kifejezés ebben az összefüggésben azt sugallja, hogy a nemzeti társadalmak a globalizmus keze által szabványosított, különböző formájú konténernek sokaságaként jelennek meg. Ha így lenne, akkor a szerzőnek igaza lenne. Ám a valóság ezzel szemben sokkal színesebb, hiszen a multikulturalizmus évszázadok óta terjedő hatása miatt a nemzeti társadalmakat a kulturális interakciók időnként változó sűrűségű hálója szövi át, ami jelentős korlátot állít a „konténeresedés” elé. A konténer-társadalom fogalmának alkalmazói – egy másfajta sematikus világmép-jegyében – átesnek a ló másik oldalára, és hasonló pozícióba kerülnek, mint a szimpla, nemzeti keretekben gondolkodók, akiknek a látásmódját próbálták meghaladni. *A megközelítés sarkos használói nem igazán érzékelik a súlypontok elhelyezéséből fakadó különbségeket, amelyek leegyszerűsítve a következő lehetnek: (1) mindent a nemzeti kereteken belül értelmeznek, (2) kellő árnyaltság nélkül mindent a globalizmus szemüvegén keresztül néznek, (3) a részek és az egész bonyolult kölcsönhatására helyezik a hangsúlyt. Jelen írás szerzője ez utóbbit véli termékeny megközelítésnek.* Tömören, miközben rámutatunk az autonóm társadalomszerkezet gondolatkörének korlátaira, aközben a világrendszer-elemzés leszűkített értelmezését is szóvá kell tenni.

12 A vitában Sik Domonkos és mások is erre a következtetésre jutottak, aminek alapján a szerzők a jövőbeni kutatásaik szempontjából mindezt megfontolandónak tartották.

Ennek tükrében leszűkítettnek érezzük a szerzőnek a társadalomszerkezetre vonatkozó megközelítését, s félő, hogy e tekintetben csupán az osztályszerkezetre gondol, mert a társadalomszerkezet – az osztályszerkezet mellett – magába foglalja a társadalmi tagolódás más formáit is. Ha azt feltételezzük, hogy csupán az osztályszerkezetre gondol, amelyen belül csak „papíron levő osztályok” vannak, akkor az ily módon elképzelt alapokon álló kitétel bizonyára megállja a helyét. Kérdés (amelyet alapvetően a szakmához intézünk), hogy miért kellene ezen a szinten megragadni, és miért ne vizsgáljuk meg célzottabban a társadalmi tagoltságot szélesebb körben, az egyes földrészekben belül a „konténereket”, azok földrajzi egységen belüli színességét? Miért nem kívánjuk e tekintetben kiegyensúlyozottabban kezelni a rész és az egész viszonyát?

Kitérő a társadalomképre, amely „a cselekvőknek a társadalmi világgal kapcsolatos képzeitein” alapul

Állításunk szerint a vilárendszer-elemzés (is) részben „a társadalmi világgal kapcsolatos képzetek”, részben a rendelkezésre álló ismeretek tudományos feldolgozásán és rendszerkeretekbe való beágyazásán alapul. Értelmezésünk szerint ezek a képzetek a kutató/teoretikus társadalomképének fontos elemeit alkotják, és tudatosan vagy nem reflektáltan ezen társadalomkép birtokában fogalmazzák meg a létvilággal kapcsolatos válaszra váró kérdéseiket. A következőkben Bourdieu ezzel kapcsolatos megfogalmazását idézzük.

A leghatározottabban objektivistá elméletnek magába kell foglalnia a *cselekvőknek a társadalmi világgal kapcsolatos képzeiteit*; pontosabban figyelembe kell venniük azt, hogy a cselekvők mennyiben járulnak hozzá a társadalmi világról alkotott képek, és ezen keresztül magának a társadalmi világnak a létrehozásához azon *reprezentációs munka* révén (a „reprezentáció” szó minden lehetséges értelmében), amelyet folyamatosan annak érdekében végeznek, hogy saját világszemléletüket vagy a világban elfoglalt saját pozíciójuk szemléletét – társadalmi identitásukat – másokra kényszerítsék (Bourdieu 2013 [1985]: 167).

Úgy véljük, hogy a „konténertársadalmaknak” a vilárendszeren belüli értelmezése leszűkített, és ebből adódóan a vilárendszer egésze, illetve az egyes társadalmakhoz fűződő kapcsolatrendszerének minősítése kiegyensúlyozatlan.

A „kettős társadalom” problematikája. Új „reneszánsz”?

Éber Márk korábbi írásaiban is megjelent a „kettős társadalom” problematikája, amelyekben alapvetően a társadalomtörténeti gyökerek bemutatása volt a cél, ám a Gagy Ágnessel közös írásukban a „kettősség” valamiféle újraéledésére hívják fel a figyelmet, alapvetően az elitek szintjén.

A félperiférián rendelkezésre álló két alapvető elitstratégia, a centrumra a közvetítő pozíciójában való rákapcsolódás, illetve a nemzeti tőke mozgásterét növelő protekcionista fejlesztés újra domináns logikájává vált a politikai-gazdasági elitblokkok szerveződésének. A kétfajta stratégiának megfelelő szimbolikus politikában újra megjelent a „nyugatosok” és „nemzetiek” tipikus kettőssége. (...) A kilencvenes évektől máig a hazai politikai élet egy „liberális” és egy „nemzeti” táborra szakadt szét (Éber és Gagy 2014: 182).

Ez utóbbival kapcsolatosan csupán annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a folyamatot szétszakadásnak is lehet tekinteni, ám valójában inkább arról van szó, hogy *a korábban a felszínen, pontosabban a nyilvánosságban megjelenő viszonylag homogénnek tűnő társadalomképről kiderült, hogy a mélyben sohasem volt homogén*, amivel egyébként a szerző is egyetért. A rendszerváltás csak termékeny talajt adott mindannak, ami – az értékrendek különbözőségéből adódóan – látenszen korábban is létezett.

A társadalomtörténeti előzmények alapján egyet lehet érteni a szerzők azon megállapításával, mely szerint:

a Kelet- és Nyugat-Európa közti gazdasági hierarchiához 1990 után a szimbolikus elismerésnek egy olyan normatív európai diskurzusa társult, amely a liberális kozmopolitizmust minden esetben fölérendelte valamennyi olyan megnyilvánulásnak, amely az érdekvédelmet nemzeti keretben fogalmazta meg. A nemzeti értékek elismerésének megvonása a gazdasági alárendelés tapasztalatával társulva tálcán kínálta azt a következtetést, hogy a támadás „a nemzet”, „Magyarország” ellen irányul (Éber és Gagyó 2014: 183).

Ehhez csupán annyi kiegészítést tennénk, hogy az említett „normatív európai diskurzusnak” bizonyára jelentős negatív szerepe volt a későbbi fejlemények alakulásában, azonban feltehetően csak idő és alkalom kérdése volt, hogy ezek az eltérő társadalomképek érettebb formában e diskurzustól függetlenül is kikristályosodjanak. Ezzel nem az aktuálisan uralkodó európai diskurzust kívánjuk felmenteni, hanem azt kiemelni, hogy a belső „önfejlődésnek” hasonlóan komoly szerepe volt a fejleményekben.

Ennek kapcsán két megjegyzésünk van.

(1) Az eltérő elitstratégiákra oly módon is tekinthetünk, hogy azok mögött eltérő társadalomképek húzódnak, amelyek az eltérő értékrendszereken alapulnak. Lehet ezeket elítélni vagy méltatni, ám a lényeg az, hogy ezek az értékpluralizmus jegyében léteznek, jelentős vitalitással. Mindehhez azt is érdemes hozzátenni, hogy az eltérő társadalomképek jelenléte nem magyar sajátosság, sőt talán a „nyugatos” és „nemzeti” jelzőkkel illetett elitek a térség más országaiban is jellemzőek. A közöttük levő *különbség jelentős részben abból fakad, hogy nemzetenként más-más történelmi tehertételek kísérik a társadalomfejlődést, ami érthetően meghatározza a kettősség tartalmát és formáit*. A szerzők által felvetett „kettős társadalom” problematikáját akkor látnánk tisztábban, ha összehasonlító vizsgálatot végeznénk a kelet-közép-európai térség más országaiban is.

(2) A (leegyszerűsítve) konzervatív vagy liberális társadalomképek „kettősségét” célszerű lenne európai kitekintésben vizsgálni, annak érdekében, hogy a félperiférián megjelenő „kettősség” sajátos vonásait kibonthassuk, ami szintén segítené a tisztánlátást. Ám legalább ilyen fontos felvetni a „hármasság” megjelenésének elmaradását, pontosabban azt, hogy a „harmadik út” keresésének a kísérlete miért sporadikus? Miért csak a két domináns, tehát a liberális vagy konzervatív társadalomkép, illetve azt ezt képviselő elitek vannak tartósan a „színen”, miért nem honosodik meg tartósan egy „harmadik út” alternatívája? A kérdést – a jövő felé irányultan – oly módon is megfogalmazhatjuk, hogy vajon a fenntartható fejlődés mögötti társadalomkép, illetve az ahhoz csatlakozó elitek idővel képesek lesznek-e olyan dominanciára szert tenni, amelynek eredményeként „új szereplők” léphetnek a színre?

A kérdésfeltevésünkkel azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a „kettős társadalom” problematikája szerteágazó, különösen akkor, ha a szerzők által preferált világrendszer-elmélet szem-

szögéből közelítünk. Ezáltal a „kettősség” (többesség) gyökereinek a feltáráshoz is közelebb jutunk. A „kettősség” (többesség) újratermelődésének európai színességét ily módon jobban megérthetjük, következésképpen a jelenlegi értelmezés is árnyaltabbá válhat.

Néhány tanulság

Egy korábbi írásunkban a társadalmi tagolódás kutatását illetően úgy fogalmaztunk, hogy az méltatlan helyzetben van a társadalomtudományokban, azon belül is a szociológiában (Harcza 2014: 234). Ezalatt alapvetően a megfelelő intézményi háttér, illetve ezzel összefüggésben az állami támogatás hiányát értettük, de problémaként jeleztük az érdemi kritikai értékelés háttérbe szorulását is, ami viszont nem tudományszervezési kérdés. Ez utóbbi esetében most csak a társadalom tagolódásával kapcsolatos elméletek felülvizsgálatára, illetve továbbgondolására vonatkozó igényre gondolunk. Az ebből fakadó értelmezési, valamint operacionalizálási problémákat korábban is jeleztük (Harcza 2016a, 2016b). Ennek egyik legfontosabb tanulsága az volt, hogy *az empirikusan kellően nem megalapozott társadalomelméletek általános érvényűsége gyenge,¹³ ebből adódóan nehezen adaptálhatók a mai viszonyok jobb megértéséhez.* E helyzet meghaladása nélkül szakmai zsákutcába kerülhetnek a fellendülőben levő, társadalmi tagolódással kapcsolatos kutatások.

A fentihez hasonló tanulságra jutunk akkor is, amikor – az osztályszerkezet kapcsán – a szerzők által alapul vett teoretikusok (Bourdieu, Dahrendorf, Thompson) egy-egy hivatkozott kitételét vesszük górcső alá. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy nem az elméleteik egészére gondolunk, hanem azokra a kitételekre, amelyeket az osztályelemzésnél gyakorta idéznek (pl. az osztályviszonyok specifikus jellemzőjének tekintik a „pulzáló, dinamikus relációkat”), ezek érvényessége ugyanis meglehetősen kérdéses.

Ennek kapcsán amellet érveltünk, hogy az osztályszerkezettel kapcsolatos kutatások jelentős része megmarad az elméleti megközelítés szintjén, és legfeljebb részlegesen támaszkodnak kvalitatív információkra, a kvantitatív kutatások pedig elmaradnak. Komoly veszélyei vannak e hiányosságnak, mert gondolati zsákutcát okozhatnak. Ilyennek tekinthetjük a megfoghatatlan, „papíron levő osztályok” fogalmát, amelyet feltétlenül operacionalizálni kellene az empirikus kutatás számára.¹⁴ Éber Márk ezt másképp látja, mert szerinte – többek között – Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvében „...arról ír, hogyan válik az értelmiség és a bürokratikus rend papíron levő osztályból osztállyá” (Éber: személyes közlés).¹⁵ Ismert, hogy később maga Szelényi vonta vissza az e könyvben szereplő alapvető téziseket, amelyből egyébként meglehetősen nehéz kiolvasni a fenti állítást.

13 Sőt megszületések idején is meglehetősen korlátozott volt az érvényességük.

14 Huszár Ákos erre tett kísérletet, ami a fogalmi tisztázatlanság miatt meglehetősen kérdéses eredménnyel járt.

15 Itt Éber Márknak az írás kapcsán megfogalmazott állítását emeltem ki, amelyben nézete megerősítéseként megemlíttette Szelényi további két művét, a *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*, valamint a *Making Capitalism without Capitalists* címűeket. Az előbbi nem foglalkozik a papíron levő osztályoknak az empirikus kutatás számára való operacionalizálásával, csupán a polgárosodással. Az utóbbi műre pedig úgy tekinthetünk, mint amely példa arra, miként lehet a rétegződéskutatás empirikus tapasztalatai alapján termékenyen hozzájárulni az osztályszerkezet és -elemzés kérdéskörének kezeléséhez. Kétségtelen, hogy ehhez a *Harmadik út?* gondolatmenete és hipotézisei adták meg az alapokat. Ám az is tény, hogy a szerző jövőre vonatkozó várakozásai hipotézisek maradtak. Utólag kiderült, hogy a „kapitalisták nélküli kapitalizmus” egy viszonylag rövid történelmi időszakban felvillanó lehetőségre épített, ideáltipikus világ felvázolását jelentette, amelynek megvalósítására az adott viszonyok, sőt a globalizmus világában semmilyen körülmények között nincs komoly esély. Az elmélet – sok más teóriához hasonlóan – tehát inkább gondolat kísérletként marad fenn, ami önmagában is jelentős érték. Nézetünk szerint azonban talán ennél is nagyobb érték az a módszertani és empirikus eszkörendszer, amely a teória megalapozását lehetővé tette.

Az osztályszerkezetnek, mint a tagolódás egyik „arcának” empirikus megismerhetőségét bizonyos mértékben maga az elméletalkotó kérdőjelezi meg akkor, amikor az osztályszerkezetet kapcsán a „papíron levő osztályok” fogalmat használja. Dahrendorf és Thompson „dinamikus, pulzáló relációknak” tekintik az osztályszerkezetet. Úgy vélik, hogy ezeket a jellemzőket nem lehet statisztikai vagy szociológiai módszerekkel megfigyelni, illetve mérni, és a megismerhetőséget illetően Bourdieu-höz hasonló következtetésre jutnak.

Feltételezhető, hogy e hozzáállás mögött az eredeti gondolat nem teljesen következetes végiggondolása húzódik meg, nevezetesen az, hogy – a sokdimenziós társadalmi tér működési logikájából adódóan – egymás mellett párhuzamosan létezhetnek az osztályformáció elemei, valamint a különböző dimenziókban megjelenő (réteg)tagozódások. Következésképpen empirikusan is ott kell keresni az osztályformációra vonatkozó jellemzőket, ahol az többé-kevésbé jelen van (pontosabban egy különböző erősségű jellemzőket megjelenítő tartományban), és ez a megközelítés vonatkozik a társadalmi rétegződés különböző dimenzióira is. Azt lehet tehát mondani, hogy a jelenlegi elméleti „zsákutcából” maga a sokdimenziós tér-elmélet kínálja a kiutat.

Kritikus kérdés a struktúra, ezen belül az osztályszerkezettel, valamint a rétegződéssel kapcsolatos kutatások egymáshoz való viszonya. Látható, hogy e téren is „gondolati-elméleti kövületek” nehezítik a továbblépést, hiszen továbbra is tartja magát az a nézet, amely me-reven külön kezeli a két területet, holott ezek inkább egymást kiegészítő vonulatok.¹⁶ Talán segíthetné az eltérő nézőpontok közelítését, ha módszeresen számba vennénk az osztály-, illetve a rétegszerkezettel kapcsolatos kulcskérdéseket, illetve az azokra adható válaszokat, majd megnéznénk, milyen tartalmi „átjárás” figyelhető meg a kétféle megközelítés között. Az „átjárás” nézetünk szerint kiterjeszhető a közös empirikus alapok irányába is.

Hivatkozott irodalom

- Bourdieu, Pierre (2013 [1985]): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. (E-book.) Angelusz Róbert, Gecser Ottó és Éber Márk Áron (szerk.). Budapest: ELTE, 164–177. Interneten: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto.pdf.
- Dahrendorf, Ralf (1959): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Éber Márk Áron és Gagy Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat* (21): 170–191.
- Éber Márk Áron (2015): Osztályszerkezet Magyarországon. *Replika* (92–93): 119–140.
- Harcza István (2014): Úton „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: *Megkülönböztetett különbségek* című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika* (92–93): 233–247.
- Harcza István (2016a): Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata. Néhány alapvetés és kulcskérdés, az alternatív megközelítés jegyében. *Replika* (96–97): 173–203.
- Harcza István (2016b): Társadalmi tagolódás az integráció/dezintegráció mentén. (Párhuzamos nézőpontok). (Megjelenés alatt.) *Socio.hu*.
- Huszár Ákos (2016): Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz bírálóimnak. *Szociológiai Szemle* 26(1): 96–120.
- Huszár Ákos (2014): Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika* (88): 81–109.
- Kolosi Tamás (1982): Struktúra, rétegződés, metodológia. In *Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok. Rétegződés-modell vizsgálat I.* Várnai Györgyi (szerk.). Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 11–59.
- Thompson, E. P. (2007 [1963]): Előszó. In uő. *Az angol munkásosztály születése*. Budapest: Osiris, 7–13.
- Wallerstein, Immanuel (1983 [1974]): Elméleti áttekintés (7. fejezet). In uő. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat, 673–697.

16 E tekintetben teljes mértékben egyetértünk Huszár Ákossal.